

Információ, tudás, társadalom, gazdaság, technológia: egy egységes terminológia felé

Az információs társadalommal kapcsolatos kifejezések egyre inkább olyan szerkezetben és olyan tartalommal jelennek meg, amelyek a tisztázás helyett már mostani állapotukban is inkább nehezítik a megértést és a párbeszédet, az uniós dokumentumok szóhasználata pedig kifejezetten elmélyíti a fogalmi zűrzavart (következetelenül és esetlegesen használják az információs társadalommal kapcsolatos szócsaladot). A tanulmány bemutatja, hogy egy leegyszerűsítő és leszűkítő (a távközlésre és a számítástechnikára fókuszáló, eredeti jelentésétől mérföldekre távolodó) „információs társadalom” fogalommal szemben teljes joggal vetődött fel az igény a valódi, az oktatás, a tudomány, az innováció, a tartalom (content), a kultúra felől bejárható dimenziókat tükröző kifejezésre. Amellett érvel ugyanakkor, hogy nem sikerült a jelentéstöbbletet a tudáshoz kötődő új kifejezésekkel érzékeltetni, az értelmezések továbbra is önkényesek. Nem meglepő, hogy ezek után visszatérést javasol az „információs társadalom” fogalmának eredeti, komplex, paradigmatis, holisztikus értelmezéséhez.

Szerzői információ:

Z. Karvalics László

Történész, az információs társadalom kutatója. A Budapesti Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem Információmenedzsment Tanszékének a vezetője, az 1998-ban alapított ITTK (Információs Társadalom- és Trendkutató Központ) igazgatója és 1992 óta az Információtörténelem Műhelykurzus vezetője. Az információs társadalommal foglalkozó különféle kurzusok tananyagának kidolgozója, számos szakkönyv és tanulmány szerzője. Legutóbb megjelent könyve: *Bevezetés az információtörténelembe* (Gondolat, 2004). „Kiváló Oktató” (1999), 2000-től Széchenyi-ösztöndíjas. Az információs társadalom témakörében végzett, nemzetközileg elismert kutatásaiért 2004-ben a Magyar Köztársasági Érdemérem Polgári tagozatának Lovagkeresztje kitüntetését kapta. A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács tagja. 2005-ben habilitált az ELTE-n.

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Z. Karvalics László. „Információ, tudás, társadalom, gazdaság, technológia: egy egységes terminológia felé”. *Információs Társadalom* V, 4. szám (2005): 7–17.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.V.2005.4.1>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Z. Karvalics László

Információ, tudás, társadalom, gazdaság, technológia: egy egységes terminológia felé¹

Az *információs társadalommal kapcsolatos kifejezések* az új Nemzeti Fejlesztési Terv (Európa-terv) előzetes dokumentumaiban és sok-sok más helyen – a korábbi narratívákon túllépve – olyan szerkezetben és olyan tartalommal jelennek meg, amelyek a tisztázás helyett már mostani állapotukban is inkább *nehéztik a megértést és a párbeszédet*, és nyilvánvalóan még tovább romlik majd a helyzet, ha ezek a divatos fordulatok a média nyelvébe is beáramlanak. Az uniós dokumentumok szóhasználata sajnos ebben az esetben nem igazodási pontokat, standardokat nyújt, hanem kifejezetten *elmélyíti a fogalmi zűrzavart*. A bajt tetézi, hogy a kulskategóriák érvényességéről, erejéről, fogalomértelmező értékéről és tartalmáról eltérően vélekednek a hazai társadalomtudomány reprezentánsai és szakosított műhelyei, s igazodási pontok híján a nyilvános fórumokon, az elektronikus és az írott sajtóban – sőt, immár az egész közbeszédben – jellemzővé vált a felszínes, végiggondolatlan szóhasználat, elterjedtek az önkényes, kontextus nélküli hobbidefiníciók. A pontatlan, gyakran zavaros fogalomhasználat mögött a legtöbb esetben felkészületlenség, gondolatresttség, következetlenség és végiggondolatlanság áll, amit népszerű, de hamis mítoszok terjesztése, tudáshiány és félreértések tesznek már-már tragikussá. Az alábbi áttekintés talán egy utolsó, kétségbeesett kísérletnek tekinthető annak elérése érdekében, hogy *elfogadott tartalmú és jelentésű fogalmak segítsék a közös gondolkodást*, de azt is eredménynek fogjuk tartani, ha állításainkkal és javaslatainkkal szemben azonos vagy azokat meghaladó súlyú ellenérvek formába öntését eredményezi, és szakmai vitává fejleszti a diskurzust. Jó volna, ha ezt sikerülne viszonylag hamar elérni, ugyanis maguk azok a kérdések, amelyekről ezeket a szószerkezeteket felhasználva gondolkodunk, jóval túlmutatnak a terminológia fogalmi tisztázásán, és megvitatásukkal még fontosabb gondjaink megoldásához juthatunk közelebb.

A fentieknek megfelelően először azt mutatjuk be, hogy (már) az Európai Unió dokumentumai (is) következetlenül és esetlegesen használják az információs társadalommal kapcsolatos szócsaládot, majd a helyzeten tovább rontó hazai fordítás- és interpretáció-irodalom alapján elemezzük a kulskérdéseket, s végül – az alapfogalmak jelentéskörét figyelembe véve – javaslatot teszünk azok megnevezésére és a terminusok általunk helyesnek tartott írásmódjára.

¹ A tanulmány első, 2004 decemberében *online* közzétett változatának kidolgozásakor az EU-dokumentumok válogatásában és elemzésében Élő Gábor volt segítségemre. A tanulmány az Infopark Rt. felkérésére készült.

1. Mit üzennek az EU-dokumentumok?

Ha az EU elmúlt tízegynéhány évének dokumentumtömegére ráeresztenénk egy nagy teljesítményű keresőprogramot, a „társadalom” kontextusában az alábbi kifejezéseket gyűjthetnénk ki:

- Információs társadalom (*Information Society*)
- Tudásalapú társadalom (*Knowledge Based Society*)
- Tudástársadalom (*Knowledge Society*)
- A tudás társadalma (*Society of Knowledge*)
- Információ- és tudásalapú társadalom (*Information and Knowledge Based Society*)
- A tudásalapú gazdaság társadalmi-gazdasági hatásai (*Socio-economic Impacts of Knowledge Based Economy*)

Ha ez a hat kifejezés hat különböző árnyalatot, minőséget, absztrakciós szintet, kontextust jelentene, akkor nem volna semmi gondunk. Szemmel látható azonban, hogy nem erről van szó. A fogalmak szaporodása mögött három okot vélünk fellelni: az uniós „anyagokat”, dokumentumokat létrehozó (szinte futószalagon gyártó) műhelyek, szakértői csoportok és intézmények *változatosságát*, a kérdéskörre vonatkozó diskurzusok egymástól való *elszigeteltségét* és a hivatalos dokumentumokon keresztül manifesztálódó bürokratikus tisztviselői szóhasználat, illetve az elemző jellegű társadalomtudományi háttérmunkálatok gyakran önkényes szóhasználatára között fennálló *értelmezési különbségeket*. Mindez nagyrészt arra vezethető vissza, hogy a különféle diskurzusok nem szerveződnek láncba, nem fejlődött ki kellő mélységű vitairódalom, s a szóhasználat nincs programszerűen megvitatta.

Ennek következtében a használt fogalmak egymáshoz való viszonya is változó. A legkorábbi² és leginkább elterjedt kifejezés, ami a fenti hat alapfogalom összes előfordulásának mintegy 80%-át teszi ki, maga az *információs társadalom*. Az ezredforduló óta azonban ez a terminus is egyre többször keveredik valamilyen tudáselőtagú szerkezettel, mintha az adott szövegek alkotói önmagában nem éreznék elegendőnek ezt a kifejezést ahhoz, hogy megfelelően jelölje azt a tartalmat, amiről szólni kívánnak. Ebből azonban – legalábbis a regisztrált „kibocsátás” szintjén – kizárólag következetlenség és bizonytalanság fakad, még a fogalmi szigorra oly érzékeny statisztikai dokumentumokban is. A Közösség statisztikai programjáról szóló határozat³ például preambulumban „a tudás társadalmának felmérésére szolgáló általános keretrendszer kifejlesztéséről” és „a tudásalapú gazdaság társadalmi-gazdasági hatásairól” beszél, miközben a konkrétan megjelölt témák között az *Eurostat* 49. számú témája az „Információs társadalom”. En-

² Az „információs társadalom” elérését elsőként (egy 1980-ban készült dokumentumban) az a közös európai kutatási program ajánlotta központi célul az „öreg kontinens” számára, amely a jövőre vonatkozó növekedési kilátásokat vizsgálta a tudomány és a technológia területén (*Forecasting and Assessment in the field of Science and Technology, FAST*). A Bangemann-jelentés és a 90-es évek közepének az információs társadalommal foglalkozó uniós irodalma tehát nem „megalkotta” a terminust, hanem folytatta a használatát.

³ AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 2367/2002/EK HATÁROZATA (2002. december 16.) a Közösség 2003-tól 2007-ig terjedő időszakra vonatkozó statisztikai programjáról, 2002. 12. 31. Az Európai Közösségek Hivatalos Lapja L 358.

nél is furcsább a helyzet egy 2000. decemberi, az „információs társadalom nyelvi sokféleségét támogató” programot érintő határozatban:⁴ itt a témaelőzményekben még kizárólagosan szereplő „információs társadalom” látszik a megfelelő terminusnak, és maga a dokumentum is ezt használja több tucatnyi alkalommal. Egyetlen helyen azonban már nem elégszik meg ezzel, hanem valamilyen érthetetlen oknál fogva az „információs és a tudásalapú társadalom irányába történő fejlődés” frázisát akasztja le a polcra. Találunk olyan dokumentumot is, amely váltogatva hol ezt, hol am azt a kifejezést használja, ugyanarra a denotátumra utalva és ugyanabban a funkcióban (például „Az Európai Kutatási Térség integrálása és megerősítése, 2002–2006” című dokumentum⁵ a 26. oldalon „információ- és tudásalapú társadalomról”, a 27. oldalon pedig már *csak* „információs társadalomról” beszél).⁶

A bizonytalanság fő oka az, hogy „a tudásalapú társadalom” mint új kategória egyre népszerűbbé vált, és már önálló dokumentumokba, sőt elemző munkák címeibe is beköltözött. Vándorítja jól rekonstruálható: a „tudásalapú gazdaság” kategóriája született meg előbb,⁷ és a jelző innen költözött át a „társadalom” elé, felváltva az elsősorban szakértői anyagokban olykor-olykor feltűnő „tudástársadalom” kifejezést. Arra a kérdésre, hogy miért volt szükség erre a nyelvi innovációra, viszonylag jó válasz adható, ami rávilágíthat a mélyebben fekvő okokra is.

A tudáselőtag mint a fogalom tartalmát leszűkítő értelmezés „ellensúlya”

A Bangemann-érában (a 90-es évek közepén) az *információs társadalom* kifejezés addig leggyakoribb „olvasata”, ami a fogalom tartalmát alapvetően a *távközlési liberalizáció* felől értelmezte, elkezdett ugyan kibővílni (a hardver-szoftver-rendszer-internet komplexum „beemelésével” felölelve az informatika egész eszköztárát), akusztikájában azonban tartósan a *technológiához kötött* maradt. Hiába lett például Információs Társadalom Igazgatósága (Directorate General XIII., Information Society) az Uniónak, hiába jelentek meg az intézményrendszerben már elnevezésükkel is átfogó értelmű információs társadalom feladatkörökre utaló egységek, szolgáltatások és felületek, a domináns

⁴ A TANÁCS HATÁROZATA (2000. december 22.) a globális hálózatokon található európai digitális tartalom fejlesztését és használatát ösztönző, és az információs társadalomban a nyelvi sokféleséget támogató többéves közösségi program elfogadásáról (2001/48/EK), 2001. 01. 18. Az Európai Közösségek Hivatalos Lapja L 14.

⁵ Kutatási, technológiafejlesztési és demonstrációs egyedi program (2002/834/EK), 2002. 10. 29. Az Európai Közösségek Hivatalos Lapja L 294.

⁶ Elképesztő a felületesség: a lisszaboni célok kapcsán a dokumentumok egyszer arról beszélnek, hogy „az Unió 2010-re a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb *tudásalapú gazdasága* legyen”, máskor a cél már az, hogy „a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb *tudásalapú társadalmává* váljon, megint máskor pedig az, hogy „„Európa *tudásalapú gazdasággá és társadalommá* alakuljon”. (Kiemelés – ZKL.)

⁷ A 60-as évek közepén született „tudásgazdaság” Peter Drucker kategóriája, a legtöbbször mégis Fritz Machlup 1962-ben megjelent munkájához kötik. Az EU-dokumentumokban valószínűleg a Bizottság 2000-ben kiadott közleményében („Innováció egy tudásalapú gazdaságban”) jelent meg először.

kontextus a technológiai maradt, elsősorban a kutatási és fejlesztési keretprogramok informatikai részterülete miatt, amelynek a megnevezése, illetve annak rövidítése (*Information Society Technologies, IST*) vált a leggyakrabban előforduló kifejezéssé.

Ezzel a leegyszerűsítő és leszűkítő (és a fogalom eredeti jelentésétől mérföldekre távolodó) „információs társadalommal” szemben teljes joggal vetődhetett volna fel, hogy épp a lényeg sikkad el benne, hiszen az információs társadalom valódi dimenziói nem a távközlés és nem is a számítástechnika körül keresendők, hanem az *oktatás, a tudomány, az innováció, a tartalom (content), a kultúra felől járhatók be*. Csakhogy a fogalomhasználat „aktualizálása”, „frissítése” nem az értelmezés rendszerszintjén folytatott tisztázó vitákkal ment végbe,⁸ hanem verbális partizánakciókkal. Azzal párhuzamosan, ahogy a „tudás” mind többször tűnt fel releváns kontextusként,⁹ szerencsésnek és *indokoltak tűnt a jelentéstöbbletet a tudáshoz kötődő új kifejezéssel érzékeltetni*. Ilyen a nyelvnek, ennek az eleven, élő, önteremtő rendszernek a természete: ha a kifejezés és a kölcsönös megértés gátját látja egy kifejezésben, azonnal „riválist” teremt, amely beáramlik a nyelvhasználat közösségi terébe, és a mindennapok kommunikációjában vág magának medret – vagy elillan nyomtalanul, ha nem fogadja be a beszélőközösség.

A fogalmi megsokszorozódás tehát valójában *visszatérési kísérletnek tekinthető az „információs társadalom” fogalmának eredetileg komplex, paradigmátikus, holisztikus értelmezéséhez*. A baj az, hogy ezt a váltást sem a tudatosság, a mérlegelés, a választás, az érvek talaján álló reflexió alapozta meg, hanem egymástól független „verbális innovációs centrumok” lassan összefonódó és egy irányba mutató fellépései. Emiatt nem sikerült megoldani az alapkérdést sem: *az értelmezések továbbra is önkényesek, ki-ki továbbra is mást-mást ért az egyes kifejezéseken*. Sőt, a helyzet talán még rosszabb lett, hiszen a jelentések banális funkcióváltozása mögött egyre több esetben jelenik meg tudományos megalapozás igényével fellépő, ideologikus természetű magyarázat, amely „levezeti”, hogy *a tudásalapú társadalom vagy tudástársadalom* miért és mennyiben „több” az információs társadalomnál.

A kérdés így a definíciós sáncháború szintjére süllyed: valaki megad egy meghatározást, miszerint az információs társadalom ez és ez (lehetőleg minél többször használva az „információs folyamatok” és „információs technológiák” kifejezéseket), majd bemutatja, hogy mennyivel mélyebb és árnyaltabb képet kapunk, ha tudásfolyamatokról és tudástechnológiákról beszélünk, következésképpen a *tudástársadalom* kifejezés mennyivel „előrehaladottabb” állapotot jelöl, mint az *információs társadalom*. Ráadásul még ez a vitairódalom sem egységes. Egy címében is a jövőre és az előrelátásra utaló dokumentum szerint *„az információs társadalom a tudástársadalom egyik alkotóeleme, ami nem meglepő, hiszen az információ a tudás egyik összetevője”*.¹⁰ Mások szerint *a tudástársadalom felváltja, „felülírja” az információs társadalmat* mint túlhaladott előzményt. A vita parttalaná válik: *minden állítás arra vezethető vissza, hogy ki mit tart információs társadalomnak*. A szakirodalmi előzményektől, a korábbi kontextusoktól teljesen függetlenül bárki bármikor

⁸ Talán a lobbiairányékoktól való félelem miatt: a másodlagos jelentések, értelmezések mindig „veszélyeket” idéznek fel.

⁹ A leginkább emblematikusan talán „A tudás Európájáért” elnevezésű programban és az ahhoz kötődő kiegészítő akciókban.

¹⁰ „Handbook of Knowledge Society Foresight p. 5. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. <http://www.eurofound.ie/publications/files/EF0350EN.pdf>

bejelentheti az igényét a saját definíciójára, s így az *információs társadalom* mint terminus technicus folyamatosan diszkontálódik. Azt ugyanis már a közbeszéd semmiféle torzulása sem indokolhatja, hogy az önkényes, szubjektív definíciók egészen idáig eljussanak:

„*Információs társadalom még sehol sem alakult ki. A nagy hatalmú vállalatok egy vízióról, pontosabban annak csupán az előnyeiről tartanak előadásokat, készítenek propagandaanyagokat. Az információs társadalomnak a propaganda által kivetített képe jó szándékot feltételezve tévedésnek minősíthető, hatalmi érdekek érvényesülése esetében azonban a kábítószerekhez hasonló lassú mérgezési folyamatnak tekinthető. Az információs társadalom képe egy speciális érdekeket szolgáló utópia.*”¹¹

Az információs társadalom „naiv” és neofita definíciói – az „információ” szó jelenléte miatt – abból indulnak ki, hogy ebből kell levezetniük az új minőséget. Íme egy tipikus példa az „E-menedzser online”-tól:

„*A gazdasági élet változása és az Információs Technológia (sic!) robbanás szerű (sic!) fejlődése következtében, politikai-társadalmi korlátozás nélkül egyre több ember számára válik lehetségessé az otthoni, munkahelyi vagy mobil számítógépen és mobiltelefonon keresztül a naponta bővülő információtömeghez való hozzáférés. E jelenségek az élet minden területét átalakítják, gyökeresen megváltoztatják az egyén társadalomban elfoglalt helyét, az így kialakuló új társadalmi struktúrát nevezik Információs Társadalomnak.*”¹²

Nem kérdés: bárki dobhat olyan definíciós követ a Dunába, amit onnan a legbölcsebbek sem szednek ki. Az a kérdés, hogy az autodidakta teoretikusok vajon miért nem szembesülnek a tárgykör irodalmi hagyományával, ami mostanra „information society studies” címen, sok-sok tankönyvvel, kézikönyvvel tenné lehetővé az elmélyült tájékozódást?

Első lépés: az információs társadalom fogalmi „megtisztítása”

Az *információs társadalom* 1961-től, születése pillanatától kezdődően közel negyven éven keresztül nem jelentett mást, mint az „ipari korszaknak”, „ipari civilizációnak” nevezett nagy történelmi paradigmát (korszakot, gazdaság- és társadalomszerveződési módot) felváltó új minőséget. Ennek az új minőségnek a legfontosabb attribútumai:

¹¹ Borsos Károly: Információgazdaság és információs társadalom. *Telecomputer*, 1997. május 5. (2. évf. 9. szám.)

¹² <http://www.emenedzser.hu/infot.htm>

¹³ A dominanciaállapot azt jelenti, hogy az adott szektor átlépi az 50%-os részesedési küszöböt, s ezzel egymaga többet produkál, mint a többi szektor együttvéve. Ezt természetesen mindig megelőzi egy olyan pillanat, amikor az adott szektor már a legnagyobb, de a többiek együttesen még nagyobb „tömeget”, illetve erő képviselnek.

- az úgynevezett információs és tudásszektor (és az általuk előállított javak, termékek és szolgáltatások) dominánssá válnak¹³ a hagyományos ipari szektorokhoz és a mind kisebb agrárszektorhoz képest – vagyis *a termelés új alapszerkezete*;
- az ebben a szektorban foglalkoztatottak aránya dominánssá válik a többi szektorhoz képest – vagyis *a foglalkoztatottság (és a jövedelmek) új alapszerkezete*;
- az információs és tudásszektor kibocsátása a javak fogyasztásában is dominánssá teszi az idetartozó termékeket – vagyis *a fogyasztás új alapszerkezete*, ami átalakítja a kultúra szövetét is (információs műveltség, információs írástudás, információs- és tudásközpontú világkép).

Az *információs társadalom* tehát már akkor egyértelmű kategória volt, amikor még semmi esetre sem beszéltünk információtechnológiai forradalomról (noha mindenki tisztában volt vele, hogy a technológia az új modell kulcseleme lesz). Az sem volt soha kérdés, hogy szó sincs az információs folyamatokra, információfogyasztásra, információtechnológiára való leszűkítésről: *a korai elméletek fókuszában mindig is az egész társadalmi komplexum állt* (a gazdaságtól a kultúrán át a személyiségig), *az információ és a tudás különböző alakzatainak közös kezelésével*. Ahogy Nyíri Kristóf összegzi egy szép tanulmányában:

„Az információs társadalomban a gazdagság döntő forrásává a tudás válik. Az információs társadalom a tudás szakadatlan, bővített újratermelésének társadalma”.¹⁴

A fogalom tehát *gyűjtőkategóriaként* jött tehát létre, a legáltalánosabb, legátfogóbb értelemben. Egyrészt fogalmi fogódzót jelentett a (globális) korszakváltás idején, másrészt kulcsot adott az egyes országok átalakulásának értelmezéséhez is. A dominanciafeltételek kielégítésével ugyanis *fokozatosan váltak „információs társadalommá” a világ fejlett országai*. (Az Egyesült Államok 1961 körül, Japán néhány évvel később, Európa pionírjai a 70-es évek közepén, a felzárkózók pedig a 90-es évek elején). Az EU-hoz később csatlakozó országok, köztük Magyarország a 90-es évek végére lettek információs társadalmakká. Afrika, Ázsia és Latin-Amerika nagy részén ma még nem információs társadalmakat találunk, de az információs társadalom jellegzetes vonásai – a kirívó egyenlőtlenségek ellenére – szép lassan a maguk képére formálják a globális színpadot.

Az „információs társadalom kiépítésének” feladatai (*information society development*) különös módon akkor lettek politikai programmá,¹⁵ amikor már nem az információs társadalommá válás volt a tét, hanem az információs társadalommá lett nemzetállamok új szakaszba lépett versenyfutásának kellett nevet adni. A politikusok – ott, ahol a stratégiát és a jövőképet tudatosan az információs társadalom paradigmájára építették – egészen az ezredfordulóig pontosan „értették”, hogy az „információs társadalom kiépítését” a költségvetési játszmákban az oktatásnak, a tudománynak, az információs infrastruktúra fejlesztésének, illetve az információs és tudásiparnak adott prioritásként hogyan konvertálják elvi-elméleti kategóriából politikai programmá. Most pedig itt a kihívó, a „tudásalapú társadalom”: vajon segíti vagy összezavarja a tárgyról való gondolkodást?

¹⁴ Nyíri Kristóf: Információs társadalom és nemzeti kultúra. *Replika*, 1998/4 (38. sz.).

¹⁵ Az új szakaszt az 1992. évi szingapúri „Intelligens sziget” programja „nyitotta meg”.

Második lépés: a „tudásalapú” jelző magyarázó erejének elemzése

Mint említettük, a „tudásalapú” jelző a gazdaság – mondjuk így – egyfajta „klaszterezésére” jött létre, és erős funkcionális jelentést hordoz, ugyanis a gazdaság más szegmenseihez képest megkülönböztető értéke van, és viszonylag pontosan körülírja saját értelmezési tartományát. Világosan elkülönül egymástól a *tudásgazdaság* és a *tudásalapú gazdaság* kategóriája is. Az OECD szakanyagaiból összeállítottunk egy olyan, négyelemű fogalmi rendszert, amely alkalmas a tudásgazdaság első szintű leírására. Ennek megfelelően a tudásgazdasághoz tartoznak

- a tudásipari ágazatok,
- a tudásalapú iparágak,
- a tudásalapú piaci szolgáltatások, és
- a tudásalapú nem piaci szolgáltatások.

A *tudásipar* három jellegzetes ágazata a legszélesebb értelemben vett kutatás és fejlesztés állami és magánforrásokból finanszírozott gépezete, a piaci alapon működő oktatásipar, és az üzleti célokra alkalmazott tudástechnológia (tudásmenedzsment, innovációmenedzsment, konzultáció, *coaching*, *auditing*, „fejvadászat” stb.).¹⁶

A *tudásalapú iparágak* a legfejlettebb technológiák alkalmazására épülnek. A „magas és középmagas” (*high and medium-high*) szintet képviselő technológiák közül az OECD-országok érték-hozzáadási ranglistáján 9%-ot kitevő *high-tech* iparágaknak az úrkutatási eszközök és a repülőgépek, a számítógépek és az irodai felszerelések gyártását, továbbá a rádiós, televíziós és egyéb kommunikációs berendezések előállítását, valamint a gyógyszergyártást szokás tekinteni, míg a *tudásalapú piaci szolgáltatások* körébe általában a posta és a távközlés nagy rendszereit, a számítógépes és információs szolgáltatásokat, a pénzügyi és biztosítási szektort és a kiegészítő üzleti szolgáltatásokat, a *tudásalapú nem piaci szolgáltatásokhoz* pedig az állam, az önkormányzatok és a civil szféra által finanszírozott oktatást (és néha az egészségügyet) sorolják.

Létezik azonban egy sokkal egyszerűbbnek tűnő meghatározás, amelynek alapján nem a gazdaságnak azt a részét keresve definiáljuk a tudásgazdaságot, amelyben a tudásfolyamatok meghatározó szerepet játszanak, hanem a társadalmat és annak különböző intézményeit átjáró teljes tudásáramlás (*knowledge flow*) gazdasági viszonyait írjuk le. Ennek megfelelően érdektelenné válik, hogy például az oktatásnak (illetve a tudáselsajátításnak) éppen melyik alrendszerét vizsgáljuk: a sokféleképpen finanszírozott közoktatást, a fokozatosan vagy teljes mértékben piacósított felsőoktatást, a közoktatáson kívüli szervezett felnőttoktatást (tudományos ismeretterjesztés, tanfolyamipar, céges tréningek és kurzusok, cégegyetemek) rendszereit, a médián keresztül (oktatófilmek, ismeretterjesztő műsorok segítségével) történő tudásátadást, az internet tudásszerzési célú egyéni felhasználásait, vagy éppen az úgynevezett kerekasztal-beszélgetéseket. Hasonlóképpen érdektelenné válik az is, hogy az új tudást teremtő gondolatok, felis-

¹⁶ Ez utóbbiak közül egyedül a tudásmenedzsment világméretű piacát már 2004-re 120 milliárd dollárt meghaladó érték fölé prognosztizálták.

merések, ötletek és szabadalmak valamelyik közpénzen fenntartott akadémiai kutató-intézetben, vegyes finanszírozású egyetemi szakmai műhelyekben vagy a magánszektor által fenntartott K + F tevékenység részeként, esetleg hobbifeltalálók alkotásai révén jönnek-e létre. A tudásgazdaság ilyen felfogásában maguk a *tudásműveletek, illetve tudásfolyamatok* válnak meghatározóvá:

- az (új) tudás *létrehozása, termelése* (és tervezése, illetve kinyerése a tudásmérnökök tevékenysége révén), amelynek technológiai vetülete az innováció;
- a tudás *átadása* (áramlása, szétterítése, közvetítése, diffúziója, sokszorosítása);
- a tudás és a tudástechnológia (a tudásműveletekre vonatkozó tudás) *alkalmazása* funkcionális rendszerekben.

A két megközelítési mód a szakirodalomban sajnos menthetetlenül összekeveredik. A magunk részéről az első értelmezésre a *tudásalapú gazdaság* terminust, a második értelmezésre pedig a *tudásgazdaság* kifejezést tartjuk elfogadhatónak – vagyis ezek nem szinonimái egymásnak, hanem eltérő megközelítési módokat takarnak!

A *tudásalapú* jelzővel ellátott fogalmak valamennyi definíciójának közös vonása, hogy a „hagyományos” (újra)termelési folyamat hosszú értékláncában mind meghatározóbb lesz a tudásműveletek aránya és szerepe: a nyersanyagok, eszközök és más materiális javak súlya fokozatosan háttérbe szorul az ezerféleképpen megjelenő tudással kapcsolatos műveletek mögött – s ezzel dominanciaváltás megy végbe a komponensek között.

Csak hogy a *valóságos fogalomhasználat nem a szakmai értelmezésen alapul*. A mindinkább elburjánzó „tudásalapú társadalom” szó szerkezet voltaképpen jelentése hol ennyi: „*az a társadalom, amelyben felértékelődött a tudás szerepe, s ez sokféleképpen nyilvánul meg*”, hol pedig körülbelül ennyi: „*az a társadalom, amelyben a tudást létrehozó és sokszorosító alrendszereknek (a tudománynak és az oktatásnak), valamint az egyes emberek (és szervezetek, intézmények) által birtokolt tudásnak megnő a szerepe*”. A tudásalapú társadalom kifejezés használatában sehol sem leljük fel azt az árnyalt szerkezeti összetettséget és funkcionalitást, ami a „tudásalapú gazdaság” kifejezés használatában még megvolt. A „hétköznapi” értelmezés nyilvánul meg, a jelző maga esetlegesen keveredett a fordulatok közé.

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a teljesen azonos értelmű szinonimák sora. Ingvar Carlsson svéd miniszterelnök egyik megnyilatkozása nyomán a kilencvenes évek elején a „tudástengelyű” jelző volt népszerű: ez eredetileg arra utalt, hogy a svéd stratégia az oktatási rendszerre „fejnehéz”. A társadalom és a gazdaság jelzőjeként gyakorta használatos – többek között az EU-dokumentumokban – a „tudásvezérelt” szókapcsolat is.

Kitérő: tudásbázisú vagy tudásalapú?

Az angol kifejezés (*knowledge based*) pontos magyar fordítása „tudáson nyugvó”, „tudásra épülő”, „tudásra alapozott” volna. Az angol terminust sokáig – röviden és pragmatikusan – a „tudásbázisú” szókapcsolattal fordították, ezt érezve az eredetihez legkö-

zelebb állónak. Amikor azonban egyszer csak a „tudásalapú” jelző vált a legnépszerűbb formulává, ellillant az eredeti (és az angol kifejezésben még jól érzékelhető) értelme, ami indokolttá tette használatának kiterjesztését a gazdasági folyamatok felől a társadalmi-kulturális térre is.

A kifejezés ugyanis akarva-akaratlanul a *mesterséges intelligencia irodalmából* kölcsönzött „tudásbázis” szó (*knowledge base*) asszociációs mezejét „lovagolta meg”. A „tudásbázis” eredeti értelme az a felhalmozott, összegyűjtött és algoritmizált tudás volt, melynek segítségével gépi rendszerek „intelligens viselkedést”, az emberi elméére emlékeztető „teljesítménykimeneteket” tudtak produkálni. A jelentésfejlődés során eltűnt a „mesterséges” elem, és a kifejezés a szaporodó tudástárak, a gyors ütemben gyarapodó és megosztható tudás, az intézményi tudáshátterek és adatbázisok világát idézte fel. Innen pedig már csak egy lépés volt a mai, efemer használat. Magyarul mind-ebből semmi sem köszön vissza, de az EU-dokumentumok fordításaiban még gyakorta ütközünk bele a *knowledge base* pontos megfelelőjeként használt, de magyarul furcsán ható „tudásalap” kifejezésbe.

Kitérő: a tudásalapú jelző használata az EU-dokumentumokban

Az EU terminológiájában ezek a jelzős kifejezések először a gazdasággal foglalkozó szövegek környezetben jelentek meg: a trójai faló a *tudásalapú szolgáltatások és alkalmazások* kifejezés volt, s később ehhez csatlakoztak az elkövetkező évek *tudásalapú termékei és gyártási folyamatai*. Jellemző, hogy nemcsak a társadalom, hanem a technológia kontextusában is megindult a jelentés penetrációja, és egyúttal természetesen a kifejezés tartalmának a „fellazulása”, egyfajta „folklorizálódása” is: egy szakanyag a nanotechnológiák és nanotudományok társaként már *tudásalapú többfunkciós anyagokról* beszél.

A jelző a társadalom kontextusában bevett szó szerkezetként először a „Polgárok és kormányzás a tudásalapú társadalomban” elnevezésű programsorozatban tűnt fel, majd a szakértői háttéranyagokban, és később az alapidokumentumokban is lassan minden mást kiszorító fogalmi „parazitává” lett.

Kitérő: ha már használjuk, hogyan fordítsuk?

A hivatalos EU-szövegek fordításakor a hazai szakértők a „tudásalapú” formulát választották, egybeírva – így használja az *Európa-terv* is. A sajtóban azonban ez a jelző gyakran különírva tűnik fel. Az angol eredetiben a két szóelemet összekapcsoló grammatikai viszonyt véleményünk szerint magyarul leginkább a kötőjeles írásmód tudja kifejezni: javasoljuk tehát a „tudásalapú” változat használatát. *A magyar helyesírás helyből a különírást preferálná (tudásalapú), ehhez képest mindhárom megoldás elterjedt, és egyik sem helytelen. Hosszú távon maga a nyelvhasználó közösség dönti el, melyik a helyes, és nem egyesek véleménye.*

Összegző megállapítások és javaslatok

1. A mind népszerűbb „tudásalapú társadalom” kifejezés a fogalom hétköznapi értelmezését tükrözi, nem tudományos jelentésfejlődés eredménye (még akkor sem, ha egyre gyakrabban feltűnik tudományos igényű szakmunkákban is).
2. Ilyen értelemben a korábban használt „tudástársadalom” kifejezéssel szemben *nincs jelentésmegkülönböztető szerepe, így használata teljesen esetleges.*
3. Használatának az „információs társadalom” leszűkítő, primitív értelmezéseivel szemben egyfajta *ellensúlyként való alkalmazása adott értelmet.*
4. Az „információs társadalom” eredeti, gazdag, a „tudás” jelenségcsaládjával kapcsolatos valamennyi szempontra (is) érzékeny fogalmának „helyreállításával” *megszűnik a két kifejezés alternatív, opozíciós használatának a létjosultsága,* és a figyelem az üres terminológiai felszínről a *valóságban zajló folyamatok mélyszerkezetének megértése felé* tololódhat el. A természetlen, „kinek melyik *buzzword* tetszik jobban” típusú viták helyett így esély nyílhat valódi párbeszédre.
5. A kutatók, az újságírók és a politikusok közös felelőssége, hogy sikerül-e konzekvens, jól alátámasztott és megértett, többé-kevésbé *állandó jelentésű fogalomként* elfogadtatni az „*információs társadalom*” kifejezést, szembeszállva az annak értelmét diszkontáló, profanizáló, féldilettáns diskurzusokkal.
6. A következetessé tett magyar nyelvű használat ugyan nem hat vissza az Unió terminológiájának „racionalizálására”, ám a kifejezések korábban bemutatott „*csereszabatosága*” miatt *semmiféle kommunikációs vagy tartalmi gondot nem okoz, ha végleg kikötünk az „információs társadalom” megnevezésnél.*
7. Az „információs társadalom” kifejezéssel a *legkomplexebb, gyűjtőfogalom-természetű jelenség-együttes* definiálható, melynek egyes attribútumait indokoltan és termékenyen jellemezhetjük a tudás előtagot tartalmazó kifejezésekkel.
8. Amikor az „információs társadalom” általában már ugyanazt jelenti mindenkinek, akkor kezdődhet a *következő diskurzus: az információs társadalom különféle modelljeinek megértése és versenyztetése,* s ennek alapján azoknak a *döntéseknek az előkészítése,* amelyek révén a magyar információs társadalom *élhetővé és versenyképesé* tehető.
9. A közös kifejezésekészletre, illetve szóhasználatra tehát az alábbiakat javasoljuk:

Átfogó társadalmi kontextusban:	INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM
Átfogó gazdasági kontextusban:	INFORMÁCIÓ- ÉS TUDÁSGAZDASÁG (vagy: A GAZDASÁG TUDÁSSZEKTORA, esetleg később: TUDÁSKLASZTEREI)
Speciális gazdasági kontextusban:	INFORMÁCIÓSZOLGÁLTATÁS, TUDÁSALAPÚ SZOLGÁLTATÁSOK
Speciális menedzsmentkontextusban:	INFORMÁCIÓ- ÉS TUDÁSGAZDÁLKODÁS ¹⁷
Átfogó technológiai kontextusban:	INFORMÁCIÓ- ÉS TUDÁSTECHNOLÓGIA ¹⁸

¹⁷ Az EU-dokumentumokban leggyakrabban a „tudásgazdálkodás” (*knowledge management*) fordul elő, az „információmenedzsment” (*information management*) kérdései jellemzően informatikai közegben merülnek fel. Távoli „unokatestvérük” az „adatvagyon-gazdálkodás” (*data asset management*). Újabbán mind népszerűbb a „tudásvagyon-gazdálkodás” (*knowledge asset management*) terminus is. Egyelőre azonban tökéletesen elégségesnek tűnik a valamennyi szempontot magába foglaló *Information and Knowledge Management*.

¹⁸ Az EU-dokumentumok is előszeretettel használják az egész világon elterjedt és népszerűvé vált „információs és kommunikációs technológiák” (*Information and Communication Technologies, ICT*) terminust, illetve annak rövidítését (magyarul: IKT). Az, hogy az „infokommunikáció”-kifejezés hogyan jött létre, miért helytelen, és miért volna szerencsés inkább a „tudástechnológia” kifejezést használni, e tanulmány második részének a tárgya, melyben az információ és a tudás, továbbá az IKT, valamint az információ- és tudástechnológia fogalmait járjuk körül. Itt es utóbbiakat csak a kifejezések teljes rendszerkörnyezetének érzékeltetése érdekében illesztettük a többi szókapcsolat mellé.